

DOI: 10.55666/folklor.1855027

TÜRK EFSANELERİNDE BEDENİN İŞARETLENMESİ: KUŞLARLA İLGİLİ KÖKEN ANLATILARI

Tuğrul BALABAN*

Öz

Bu çalışma, Türk halk anlatıları içinde önemli bir yer tutan etiyolojik (nedenbilim) kuş efsanelerini bedenin işaretlenmesi bağlamında incelemektedir. Etiyoloji, kültür mitleri bağlamında doğada gözlemlenen olguların kökenini ve nedenini açıklama çabasıdır ve folklorik anlatılarda önemli bir yer tutar. İnsan toplulukları var oluşlarından bu yana çevrelerindeki dünyayı anlamlandırma ve açıklama çabası içinde olmuş, bu çaba özellikle hayvanların fiziksel özelliklerinin, davranış kalıplarının ve ses özelliklerinin kökenini sorgulayan etiyolojik anlatıların doğmasını sağlamıştır. Yunanca “aitia” (neden, sebep) ve “logos” (bilim, söz) kelimelerinden türeyen etiyoloji terimi bir olgunun nedenini ve kökenini açıklama bilimi anlamına gelir. Halkbiliminde etiyolojik efsaneler, doğada var olan özelliklerin, adların, davranışların, ritüellerin ya da toplumsal kurumların kökenini açıklayan anlatılar olarak tanımlanır. Anadolu Türk efsaneleri, tabiat olaylarını ve canlıların fiziksel özelliklerini kendine özgü bir sembol evreni üzerinden açıklar. Özellikle kuşlar ötüş biçimleri, tüy yapıları, renkleri, davranışları (gece yaşam, göç, habitat tercihleri) ve diğer anatomik özellikleriyle pek çok dönüşüm (metamorfoz) anlatısında rol üstlenirler. Bu çalışmada, kuşların fiziksel özellikleri -özellikle bedenlerindeki işaretler, izler ve damgalar- “ceza”, “dua/kurtuluş” ve “utanma” motifleri çerçevesinde analiz edilmektedir. Kumrunun boyundaki siyah halka (sacayağı dağlaması), keklığın kırmızı gagası (peygamber kanına bulaşma), yusufoçuk kuşunun başındaki beyaz leke (kepçe darbesi), yarasanın tüysüzlüğü (fırsat kaçırma) ve guvalağın (baykuş) rengârenk tüyleri (dayanışma ödülü) gibi fiziksel özellikler geçmiş travmaların, günahların, cezaların ve ödüllerin kalıcı izleri olarak okunmaktadır. Bedenin işaretlenmesi, böylece hem fiziksel hem de sembolik bir süreci yansıtır: Bir olay yaşanır, beden bu olayın izini taşır ve bu iz kuşaklar boyunca aktarılır. Çalışmada, karşılaştırmalı folklor yöntemi ve motif analizi kullanılarak Stith Thompson’ın uluslararası motif indeksi ile Türk folklorunun etiyolojik anlatıları ilişkilendirilmekte, bölgesel varyasyonların dinamikleri ortaya konmakta ve etiyolojik efsanelerin günümüzdeki canlılığı değerlendirilmektedir. Araştırmanın temel hedefi etiyolojik efsanelerde kuşların fiziksel özelliklerinin (renk, tüy, gaga, ayak yapısı vb.) nasıl açıklandığını, bu açıklamaların toplumsal, psikolojik, dini ve kültürel temellere dayandığını ve işlevlerini sistematik bir şekilde ortaya koymaktır. Makale, doğa ile kültürün iç içe olduğu anlatıları analiz ederek insanların çevrelerindeki dünyayı nasıl anlamlandırdıklarını ve kendi değerlerini nasıl aktardıklarını anlaşılır kılmayı hedeflemektedir. Bulgular, etiyolojik açıklamaların dini/peygamber merkezli, ceza-ödül temelli ve travma kökenli olmak üzere üç ana kategoride toplandığını göstermektedir. Bu efsaneler doğayı anlamlandırma, toplumsal değerlerin ve ahlaki normların aktarımı, toplumsal travmaların sembolik işlenmesi, dini değerlerin pekiştirilmesi ve kutsallaştırma süreci olmak üzere çeşitli işlevleri yerine getirmektedir. Sonuç olarak, Anadolu kuş efsanelerinin etiyolojik boyutu ve özellikle bedenin işaretlenmesi teması, insan-doğa ilişkisinin kültürel olarak nasıl kodlandığını, toplumsal hafızanın nasıl işlediğini, travmaların nasıl sembolize edildiğini ve folklorik anlatıların çağlar boyunca nasıl dönüştüğünü anlamaya olanak sağlamaktadır. Makale, araştırma aracı olarak karşılaştırmalı folklor yöntemini kullanmaktadır. Bu yöntem, farklı bölgelerden derlenen ve aynı kahramanlar etrafında şekillenen efsane varyantlarını sistematik bir şekilde karşılaştırarak farklılıkların nasıl yorumlanabileceğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuşlar, efsane, etiyoloji, beden, kültürel bellek.

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tbalaban@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2975-9347.

MARKING OF THE BODY IN TURKISH LEGENDS: ORIGIN NARRATIVES RELATED TO BIRDS

Abstract

This study examines etiological bird legends, which hold an important place in Turkish folk narratives, in the context of body marking. Etiology is an effort to explain the origin and cause of phenomena observed in nature within the context of cultural myths and occupies a significant place in folkloric narratives. Human communities have been trying to make sense of and explain the world around them since their existence, and this effort has particularly led to the emergence of etiological narratives questioning the origin of physical characteristics, behavioral patterns, and vocal features of animals. The term etiology, derived from the Greek words "aitia" (cause, reason) and "logos" (science, word), means the science of explaining the cause and origin of a phenomenon. In folklore, etiological legends are defined as narratives that explain the origin of existing features, names, behaviors, rituals, or social institutions in nature. Anatolian Turkish legends explain natural phenomena and the physical characteristics of living beings through a unique symbolic universe. Birds, in particular, with their singing styles, feather structures, colors, behaviors (nocturnal life, migration, habitat preferences), and other anatomical features, play roles in many transformation (metamorphosis) narratives. In this study, the physical characteristics of birds—especially marks, traces, and stamps on their bodies—are analyzed within the framework of "punishment," "prayer/salvation," and "shame" motifs. Physical features such as the black ring on the dove's neck (tripod branding), the red beak of the partridge (stained with prophet's blood), the white spot on the kingfisher's head (ladle strike), the hairlessness of the bat (missed opportunity), and the colorful feathers of the owl (reward for solidarity) are interpreted as permanent traces of past traumas, sins, punishments, and rewards. The marking of the body thus reflects both a physical and symbolic process: An event occurs, the body carries the trace of this event, and this trace is transmitted through generations. In the study, using comparative folklore method and motif analysis, Stith Thompson's international motif index is related to etiological narratives of Turkish folklore, the dynamics of regional variations are revealed, and the current vitality of etiological legends is evaluated. The main goal of the research is to systematically demonstrate how the physical characteristics of birds (color, feather, beak, foot structure, etc.) are explained in etiological legends, how these explanations are based on social, psychological, religious, and cultural foundations, and their functions. By analyzing narratives where nature and culture are intertwined, the article aims to make understandable how people make sense of the world around them and how they transmit their own values. The findings show that etiological explanations are grouped into three main categories: religious/prophet-centered, punishment-reward based, and trauma-originated. These legends fulfill various functions, including making sense of nature, transmitting social values and moral norms, symbolically processing societal traumas, reinforcing religious values, and the process of sanctification. In conclusion, the etiological dimension of Anatolian bird legends, particularly the theme of marking the body, enables us to understand how the human-nature relationship is culturally coded, how social memory functions, how traumas are symbolized, and how folkloric narratives have transformed throughout the ages. The article uses the comparative folklore method as a research tool. This method aims to reveal how differences can be interpreted by systematically comparing legend variants collected from different regions and shaped around the same protagonists.

Keywords: Birds, legend, etiology, body, cultural memory.

Giriş

İnsan toplulukları var oluşlarından bu yana çevrelerindeki dünyayı anlamlandırma ve açıklama çabası içinde olmuşlardır. Bu çaba özellikle doğada gözlemlenebilir fenomenlerin -hayvanların fiziksel özelliklerinin, davranış kalıplarının, ses özelliklerinin- kökenini sorgulayan etiyolojik anlatıların doğmasına yol açmıştır. Yunanca 'itia' (neden, sebep) ve 'logos' (bilim, söz) kelimelerinden türeyen etiyoloji terimi, "Bir fenomenin, bir ismin bir kurumun vs. anlamını ya da ortaya çıkış nedenlerini -gerçek ya da mitsel bazı olaylarla- açıklamayı amaçlayan bir anlatı için kullanılan sıfat" (Grimal, 2012: XIV) olarak bir olgunun nedenini ve kökenini açıklama bilimi anlamına gelir. Halkbiliminde etiyolojik efsaneler doğada var olan özelliklerin, adların, davranışların, ritüellerin ya da toplumsal kurumların kökenini açıklayan anlatılar olarak ele alınır. Bu anlatılar, 'neden?' ve 'nasıl?' sorularına yanıt arayarak toplumsal hafızada yer edinmiş, kuşaktan kuşağa aktarılan kültürel metinlerdir.

Etiyolojik anlatılar evrensel bir anlatı biçimi olarak dünyanın her yerinde benzer formlarla ortaya çıkar; ancak her kültür kendi dünya görüşü, değer sistemi ve inanç yapısı çerçevesinde özgün açıklamalar üretir. Özellikle bozkır temelli yaşam tarzına sahip Türk toplulukları doğa ile kurdukları yakın temas sayesinde çevrelerindeki evreni gözlemleyerek hayvanların fiziksel özelliklerini, davranışlarını ve seslerini kendi kültürel kodlarıyla açıklamışlardır. Özellikle kuşlar -uçma yetenekleri, göç davranışları, çeşitli renkleri ve sesleriyle- insanların sıklıkla dikkatini çekmiş ve kuşlar etrafında zengin bir etiyolojik anlatı geleneğinin oluşmasını sağlamıştır.

Anadolu folklorunda kuşlarla ilgili köken anlatıları oldukça yaygındır. Kuşların insanların günlük yaşamında sürekli karşılaştığı, gözlemlendiği ve etkileşimde bulunduğu canlılar olması, çarpıcı fiziksel özellikleri -renkli tüyleri, farklı gaga ve ayak yapıları, başlarındaki işaretler- sesleri ve davranışları, onları köken anlatılarının konusu haline getirmiştir. Ayrıca kuşlar sembolik açıdan özgürlük, ruh, gökyüzü ve ilahi mesaj gibi anlamlarla da ilişkilendirilmiştir.

Michel Foucault'nun beden sosyolojisi, bu etiyolojik anlatıları okumak için kuramsal bir çerçeve sunar. Foucault, modern toplumlarda iktidarın bedenler üzerinde nasıl işlediğini, bedenlerin nasıl disipline edildiğini ve normlara uygun hale getirildiğini inceler (Foucault, 2015). Foucault, iktidarın artık egemen gücün doğrudan fiziksel şiddeti ile değil gözetim, denetim ve normalizasyon mekanizmaları ile işlediğini gösterir. Bu süreçte beden, iktidarın yazıldığı, disipline edildiği ve toplumsal normlara uygun hale getirildiği bir alan haline gelir. İktidarın uygulandığı kurumsal yapılar 'uysal bedenler' üretir. Bu bedenler, toplumsal düzenin gereksinimlerine göre biçimlendirilir, sınıflandırılır ve kontrol edilir (Şentürk ve Turan, 2012: 255). Foucault'ya göre beden doğrudan iktidar tarafından bir 'yazı tahtası' gibi kullanılır ve üzerine silinmez işaretler kazınır (Foucault, 2015: 91).

Anadolu kuş efsanelerindeki 'bedenin işaretlenmesi' teması, Foucault'nun iktidar-beden ilişkisi teorisinin folklorik bir yansıması olarak okunabilir. Halk bilimi anlatı türlerinin her biri farklı bir işlevi yerine getirir: Destan ideal insanı, masal ideal davranışı açıklarken efsane de ideal normu ortaya koyar ve toplumsal düzeni pekiştirir. İnanç sistemiyle bağlantılı olarak üretilen bu normlar, yasakları ve toplumsal kuralları belirler. Efsaneler çoğu zaman ibretlik bir gönderme ile bu normları somutlaştırır. Bu bağlamda, efsanelerde kuşların bedenleri -tüyleri, renkleri, gaga ve ayakları, boyunlarındaki halkalar- geçmiş eylemlerin, günahların, cezaların veya ödüllerin kalıcı izlerini taşır. Bedenler, böylece toplumsal hafızanın, ahlaki değerlerin ve iktidar ilişkilerinin yazıldığı metinler haline gelir. Kumrunun boynundaki siyah halka, üvey annenin sacayağı ile dağlamasının izi; kekliğin kırmızı gagası, peygambere ihanet ederek kanına bulaşmasının damgası; yusufoçuk kuşunun başındaki beyaz leke, annenin öfkeyle attığı kepeğin işareti; yarasanın tüysüzlüğü, fırsat kaçırmanın cezasıdır. Bu işaretler, Foucault'nun 'disipline edilen beden' kavramına paralel bir şekilde, toplumsal normların, ahlaki kuralların ve dini değerlerin bedende somutlaştığı olgulardır. Beden, böylece hem geçmişin tanıklığını taşır hem de gelecek nesillere mesaj iletir: İşte böyle davranmalısın/ davranmamalısın, çünkü sonuçlar kalıcıdır.

Efsaneler yalnızca kökeni açıklayan metinler değildir. Toplumsal değerlerin, ahlaki normların, dini inançların, tarihsel deneyimlerin ve travmatik olayların taşıyıcısı olarak da işlev görürler. Bir kuşun fiziksel özelliğinin açıklanması aslında toplumun kendini, değerlerini, korkularını ve arzularını

da açıklamasıdır. Örneğin, yarasanın tüysüzlüğü Hz. Süleyman anlatısı ile açıklanırken aslında itaat etme, acelecilik, eleştirel düşünme ve fırsat kaçırma gibi toplumsal mesajlar iletilir. Kumrunun boyundaki siyah halka üvey anne zulmü ile açıklanırken masumiyet, adalet arayışı, güvenlik ihtiyacı ve toplumsal travmalar işlenmektedir. Kekliğin kırmızı gagası din ulularına karşı işlenen suçlu açıklarken sadakat, ihanet, vicdan ve günahın kalıcılığı gibi ahlaki kavramlar somutlaştırılmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Anadolu kuş efsanelerindeki etiyolojik açıklamaları sistematik bir şekilde incelemek, '*bedenin işaretlenmesi*' bağlamında kategorize etmek ve işlevlerini ortaya koymaktır. Araştırma, kuşların hangi fiziksel ve davranışsal özellikleri neden ve nasıl edindiklerini, bu edinimlerin hangi toplumsal, psikolojik, dini ve kültürel temellere dayandığını ve köken anlatılarının toplumsal hafızada nasıl işlediğini ele almayı amaçlamaktadır.

Köken efsaneleri, Stith Thompson'ın Halk Edebiyatı Motif İndeksinde (1955-1958) geniş bir yer tutmaktadır. A2200-A2599 arası kodlamalar, hayvanların fiziksel özelliklerinin kökenini açıklayan motifleri içerir: A2200-A2219 hayvanların genel görünümü ve yaşam tarzı; A2200-A2299 hayvan davranışlarının kökeni; A2300-A2399 hayvan organlarının şekli; A2400-A2499 hayvan renklerinin ve seslerinin kökeni. "Aynı akli kapasiteye sahip topluluklar benzer şeyler üretirler" ilkesinden hareketle, evrensel motif yapıları tanımlanabilir ancak her kültürün özgün motifleri ve varyasyonları da bu evrensel çerçevede içinde kendine özgü bir yer tutar. Anadolu kuş efsaneleri bu evrensel motif repertuarının yerel versiyonlarını ve yeni motif kombinasyonlarını sunmaktadır.

Araştırmada kullanılan yöntem, karşılaştırmalı folklor yöntemi ve motif analizidir. Her efsane için şu sorular sorulmuştur: (1) Hangi fiziksel, davranışsal veya ses özelliği açıklanmaktadır? (2) Etiyolojik açıklamanın temeli nedir? (dinî/peygamber merkezli mi, ceza-ödül temelli mi, yoksa travma kökenli mi) (3) Anlatıda hangi toplumsal değerler, inançlar, korkular ve arzular vurgulanmaktadır? (4) Bölgesel varyantlar arasında ne gibi farklılıklar vardır ve bu farklılıklar nasıl yorumlanabilir? (5) Efsanenin işlevleri nelerdir? (eğitici, hafıza koruyucu, iktidarı yeniden üreten, travmaları açıklayan) (6) Bedenin işaretlenmesi nasıl gerçekleşir ve bu işaretler hangi sembolik anlamları taşır? Bu sorular çerçevesinde, her efsane hem bağımsız bir anlatı olarak hem de geniş bir motif ağının parçası olarak değerlendirilmiştir.

1. Fiziksel Dönüşüm/Bedenin İşaretlenmesi

Anadolu kuş efsanelerinde fiziksel özelliklerin etiyolojik açıklamaları, sistematik bir şekilde altı ana kategoride toplanabilir: (1) Tüy yapısı ve tüysüzlük, (2) Renk dönüşümleri, (3) Dağlama ve yanık izleri, (4) Kan izleri ve kırmızı işaretler, (5) Halka, leke ve damgalar, (6) Gaga ve ayak özellikleri. Bu kategoriler, bedenin işaretlenmesinin farklı biçimlerini temsil eder ve her biri kendine özgü sembolik anlamlar, toplumsal mesajlar ve ahlaki dersler taşır. Kuşların bedenleri geçmiş eylemlerin, günahların, cezaların veya ödüllerin kalıcı izlerini taşır ve bu izler toplumsal hafızanın, ahlaki değerlerin ve dini normların görünür tezahürleri olarak işlev görür.

Mary Douglas'ın '*bedenin sembolik sınırları*' kavramına göre beden, toplumsal sınırların, kategorilerin ve tabuların yansıtıldığı bir mikro-kozmostur. Bedenin sınırlarının ihlali toplumsal düzenin ihlali simgeler (2017: 146). Efsanelerde yer bulan bedensel işaretler/damgalamalar yalnızca bireysel günahların değil, aynı zamanda toplumsal sınırların aşılmasının da işaretleridir. Benzer bir şekilde Pierre Bourdieu'nün "habitus" kavramı, bedenin toplumsal yapıların içselleştirildiği ve yeniden üretildiği bir alan olduğunu vurgular (2018: 171). Efsanelerdeki fiziksel işaretler, toplumsal habitusun bir parçası haline gelir: Kumrunun siyah halkası, toplumsal tepkiyi; kekliğin kırmızı gagası, ihanete karşı toplumsal yargıyı; yarasanın tüysüzlüğü, acelecilik ve fırsat kaçırmanın sonuçlarını bedensel olarak kodlar. Ek olarak Judith Butler'ın "*Bedensel Yazıtlar, Performatif Altüst Edişler*" (2014: 214-231) adlı çalışmasında geliştirdiği '*performatif beden*' kavramı bedenin sabit bir varlık değil, sürekli olarak toplumsal pratikler aracılığıyla inşa edilen bir süreç olduğunu gösterir. Efsanelerde bedenin işaretlenmesi de performatif bir süreçtir: Her anlatımda, her tekrarda, bedensel işaretlerin anlamı yeniden üretilir ve pekiştirilir. Kumrunun "guguk guk, yağ döktük" ötüşü travmayı yalnızca hatırlatmaz aynı zamanda travmayı performatif olarak yeniden üretir. Anlatılar doğallaştırılmış ideolojilerdir. Kültürel ve tarihsel olanı, doğal ve evrensel gibi sunarlar. Efsanelerde fiziksel özelliklerin etiyolojik açıklamaları toplumsal normları, ahlaki değerleri ve dini inançları doğallaştırırlar.

1.1. Tüy Yapısı ve Tüysüzlük: Kayıp ve Eksiklik

Türk efsanelerinde tüy kuşların fiziksel bir özelliği yanı sıra toplumsal aidiyet ve bireyin kolektif düzene katılımının görünür bir simgesidir. Tüye sahip olmak, kuşlar topluluğunun meşru bir üyesi olmak anlamına gelirken tüysüzlük bu aidiyetten dışlanmışlığın ve bir fırsatın kaçırılmışlığının kalıcı belgesidir. Bu çerçevede tüy motifi '*sahip olmak*' ile '*yoksun kalmak*' arasındaki gerilimi somutlaştırır.

Yarasa ve baykuş efsaneleri aynı olayın iki farklı sonucunu temsil eder: Biri çekingenliğin ve dikkatsizliğin cezasını diğeri ise cesaretin ve fedakârlığın ödülünü. Yarasa, kritik anda uyanık kalamadığı ya da acele davrandığı için tüysüz kalırken baykuş topluluk adına söz aldığı ve riski göze aldığı için diğerkuşların minnettarlığıyla ödüllendirilir. Her iki anlatıda da tüy, bireysel eylemin toplumsal sonuçlarını gösteren bir ayna işlevi görür.

Bu efsanelerde dikkat çeken bir başka yön fiziksel eksikliğin psikolojik ve davranışsal sonuçlara dönüşmesidir. Tüysüz kalan yarasa utancından gündüz ortaya çıkamaz, rengârenk tüylere sahip baykuş ise bu tüylerin geri isteneceği korkusuyla gecelere sığır. Böylece anlatılar dış görünüşün yalnızca estetik bir konu olmadığını, bireyin toplum içindeki konumunu, özgüvenini ve yaşam biçimini doğrudan belirlediğini vurgular. Tüy hem bir armağan hem de bir yük olarak kuşların kaderiyle özdeşleşir.

1.1.1. Yarasanın Tüysüzlüğü: Fırsat kaçırma

Yarasanın tüysüz oluşu, efsanelerin en yaygın '*kayıp*' temalarından biridir. Çok yaygın olarak görülen efsane, Hz. Süleyman'ın tüy toplama hikayesine dayanır ve üç ana varyanta sahiptir: Nazlanma, acelecilik ve habersiz kalma. Efsaneye göre, Hz. Süleyman'ın eşi kuş tüylerinden yatak ister ve Hz. Süleyman tüm kuşları çağırarak tüylerini dökmelerini emreder. Ancak baykuş Hz. Süleyman'ı eleştirir ve bu eleştiri sonucunda kuşlar tüylerini geri alır, ancak yarasa bu gelişmeden habersiz kalır veya aceleyle davrandığı için tüysüz kalır.

“Öbür kuşlar tüy dökmek üzere gitmeye hazırlanırken baykuş, durun Süleyman'la bir konuşayım, demiş. Süleyman Peygamberin yanına giderek ona, dünyada erkek mi, yoksa kadın mı çok, diye sormuş. Süleyman, erkek çoktur, karşılığını vermiş. Bunun üzerine baykuş, kadın sözüne uyup kadından farksız olan erkekleri de kadınlar arasında say. Bizim malımız, mülkümüz hiçbir şeyimiz yok, bir tüyümüz var, onu da alırsanız ne yapalım, demiş. Bunun üzerine tüy almaktan vazgeçilmiş. Yalnız yarasa tüy döktüğünden böyle tüysüz kalmış. Davete de ilk giden yarasa imiş.” (Güzelbey, 1970: 5588-5589). “Kuşlar geri dönüp kapabildikleri kadar tüy kapmışlar, bu yüzden bazı kuşlar rengârenk olmuştur. Kuşlar tüyleri geri almaya gittiklerinde yarasa mağarada uyuyormuş, uyandığında ise bütün kuşlar tüyleri kapmış için tüy kalmamış. Bu yüzden yarasa tüysüz bir kuş olarak kalmıştır” (Göde, 2010: 276). “Yarasa tüylerini döktüğü için onun kanatları tüysüz kalır, bu yüzden ona kayış kanat derler” (Karadavut, 1992: 190).

Yarasanın gece yaşamı da etiyolojik olarak açıklanır. Tüysüz kaldığı için utanan yarasa, gündüz dışarı çıkamaz ve ancak geceleri karanlıkta uçar (Yağbasan, 2013: 159-160). “*Sultan Süleyman: “Sen neredeydin, sana tüy kalmadı, sen gündüz saklan da Allah nasibini gece versin”* demiş (Türktaş, 2013: 307-308). “*Zavallı yarasa, o günden sonra, utancından hiç dışarıya çıkamaz. Sadece, hava karardıktan sonra çıkıp uçar, aydınlık olmaya başlayınca da tekrar yuvasına döner”* (Alptekin, 1993: 150-151) ifadesi, fiziksel eksikliğin psikolojik bir sonuca dönüşmesinin bir örneğidir. Tüysüzlük, '*yokluk*'tur, bir şeyin alınmasıdır. Yarasa, '*olması gereken ama olmayan*' şeyin sürekli hatırlatıcısıdır ve bu eksiklik hem fiziksel bir engel hem de toplumsal bir yüküdür.

1.1.2. Guvalağın (Baykuş) Rengârenk Tüyleri: Dayanışma ve Ödül

Tüy motifi Türk efsanelerinde genellikle bir ceza ya da işaretleme aracı olarak kullanılsa da Giresun ve çevresinden derlenen Guvalak (Baykuş) efsanesi bu kategorinin en olumlu ve etkileyici örneklerinden birini sunar. Efsaneye göre, tüm mahlukatın dilini bilen ve onlara hükmeden Sultan Süleyman, eşinin (bazı varyantlarda Belkıs'ın, Ermeni kızının veya bir peri kızının) isteği üzerine kuş tüyünden veya kemiğinden bir saray/yatak yaptırmak için tüm kuşları huzuruna çağırır. Ancak bu çağrıya uymayan veya geç kalan tek kuş guvalaktır (Baykuş). Sultan Süleyman neden geciktiğini sorduğunda guvalak hikmetli bir cevap ile Süleyman'ı eleştirir. Bu cesur eleştiri karşısında hatasını anlayan Sultan Süleyman kuşları katledilmekten veya tüylerinin yolunmasından vazgeçirerek özgür

bırakır (Türktaş, 2013: 160). Efsanede yer verilen anlatıda guvalağın rolü ve tüy hikâyesi iki temel noktada zenginleşir: 1. Bedenin Olumlu İşaretlenmesi: Guvalak, toplantıya geç kaldığı için ceza olarak Sultan tarafından tüm tüyleri yolunmuş, çıplak bırakılmıştır. Ancak onun sayesinde hayatları kurtulan diğer kuşlar, derin bir minnettarlıkla guvalağa kendi tüylerinden birer tane hediye ederler (Gökşen, 1999: 169). Bu durum, bedenin bir günahı değil fedakârlığı ve iyiliği simgelediği ‘olumlu işaretleme’ nin örneğini oluşturur. 2. Topluluk Hafızası ve Koruma: Guvalağın her bir tüyü, aslında kuşlar topluluğunun ortak hafızasını, dayanışmasını ve bir aradalığını simgeler. Ancak bu hediye aynı zamanda trajik bir sonu da beraberinde getirir: Guvalak, diğer kuşların günün birinde verdikleri bu tüyleri geri isteyeceklerinden korktuğu için o günden sonra sadece geceleri dışarı çıkmaya, gündüzleri ise gizlenmeye başlar (Gökşen, 1999: 169).

1.2. Renk Dönüşümleri: Duygusal ve Ahlaki Değişimler

Kuşların tüy renkleri rastlantısal ya da biyolojik bir özelliğe ek olarak deneyimlerin ve ahlaki durumların dışı vuran işaretleri olarak anlamlandırılır. Renk, görünür olanın ötesinde görünmez olanı -suçu, masumiyeti, acıyı ya da ihaneti- gözler önüne serer. Bu bakımdan her renk tonu bir anlatının ve o anlatıdaki kahramanın kaderinin zamana hapsolmuş halidir.

Kumrunun gri-kül rengi ile keklığın kırmızı gagası bu sembolik renk dilinin iki karşıt yönünü oluşturur. Kumrunun soluk ve gösterişsiz tüyleri üvey anne zulmünden kaçan çocukların döktükleri yağı külle örtme çabasının izini taşır. Bu renk yoksulluğun, çaresizliğin ve örtbas edilemeyen korkunun tezahürüdür. Kekliğin gagasındaki ve ayaklarındaki kırmızılık ise kutsal bir kişiyi düşmana ihbar etmenin bedelidir. Kan rengi işlenen günahın silinmez mührü olarak kuşaktan kuşağa aktarılır.

Bu iki örnek rengin efsane evreninde birbirine zıt iki işlev üstlendiğini gösterir: Kumrunun grisi mağduriyeti ve mazlumluluğu simgelerken keklığın kırmızısı suçluluğu ve lanetlenmeyi temsil eder. Ancak her iki durumda da ortak olan rengin bir ‘etik damga’ işlevi görmesidir. Doğanın renk çeşitliliği halk muhayyilesinde ahlaki bir sınıflandırma aracına dönüşür. Kuşun bedeni geçmişte yaşananların unutulmaması için sürekli yenilenen bir hatırlatıcı olur.

1.2.1. Kumrunun Gri-Kül Rengi: Travma ve Yoksulluk

Efsanelerde renk tek başına görsel bir niteliği değil ahlaki, duygusal ve ruhsal dönüşümlerin dış dünyadaki yansımasıdır. Kuşların tüylerindeki renk değişimleri genellikle kahramanın yaşadığı büyük bir travma, işlenen bir günah veya maruz kalınan zulüm neticesinde şekillenir. Bu bağlamda renk bir “etik damga” işlevi görerek geçmişteki dramı bugüne taşır.

Kumrunun (Zeytin kumrusu veya Üveyik olarak da anılır) kahverengi-gri rengi, yağ ve kül metaforu ile açıklanır. Efsanede üvey anne yanında büyüyen çocuklar yanlışlıkla yağ kabını devirir ve korkudan kaçarken yağın üzerine kül serperler. Allah'a dua ederek kuşa dönüşen çocuklar, kül serptiği için gri renkli olurlar. Bu renk, travmanın, yoksulluğun ve çaresizliğin somutlaşmasıdır.

Yanlışlıkla dökülen bir yağ kabının yarattığı korku, çocukların bu lekeyi külle kapatma çabasına ve nihayetinde bir kaçış olarak kuş olma arzusuna dönüşür:

“Üvey anneleri durumu görünce çocuklara çok kızmış ve elindeki ekmek pişirdiği kızgın şişle çocukları dövmeye başlamış. Şiş çocukların boynuna vurmuş ve vurduğu yerler simsiyah dağlanmış. Bu acıya dayanamayan çocuklar: Allah’ım bizi kuş eyle diye dua etmişler. Allah da onların dualarını kabul etmiş ve her ikisini de kumru eylemiş. Şimdiki kumruların boyunlarındaki siyah halkalar o zamandan kalan dağlama lekeleriymiş. Kumruların renkleri de o zaman çocukların yağın üzerine serpmiş oldukları küldenmiş” (Türktaş, 2013: 221-222).

Yağın üzerine serpilmiş kül, hatayı örtme çabasını temsil ederken kuşun tüyündeki gri renk bu gizlenemeyen suçluluk veya korku duygusunun ebedileşmesidir. Kumruların boynundaki koyu renkli halka travmanın bedenselleşmiş halidir. Kumruların dost kuşlar olması ve serçeler gibi insanlara sokulması onların antropolojik kökenlerine (bir zamanlar insan oluşlarına) bağlanır. Renklerinin gösterişsizliği ve sadeliği onların mazlum statüsünü pekiştirir. Benzer bir renk/form dönüşümü ağaçkakan efsanesinde de görülür. Kardeşini öldüren bir kızın pişmanlığı üzerine ağaçkakan dönüşmesi, onun dış görünüşündeki lekelerin veya sert gagasının bir vicdan azabı sembolü olmasıyla örtüşür (Rayman, 2001: 37). Ancak kumru örneğinde renk cezadan ziyade hüznü vurgu yapar. Kumrunun gri-kül rengi, kirli, fakir ve mazlum kavramlarının semantik bir bileşimidir.

1.2.2. Kekliğin Kırmızı Gagası: Kan ve İhanet

Keklik (Hacı Murat Kuşu), bedenin işaretlenmesi olgusunun en sert ve cezalandırıcı örneklerinden birini temsil eder. Kekliğin gagasındaki ve ayaklarındaki kırmızı renk, estetik bir çeşitlilik değil kutsal olanın ihlali neticesinde bulaşan '*kan lekesi*' olarak okunur. Keklik, saklanan bir kutsal kişiyi düşmanlarına bildiren '*muhibir*' rolündedir. Bu efsanelerde kekliğin gagasının ve ayaklarının kırmızı olmasının sebebi, doğrudan doğruya akıtılan kanla kurulan temasla açıklanır. Keklik, kutsal kişiyi ihbar etmek için öterek düşmanı haberdar eder. Kanın rengi kuşun bedenine silinmez bir mühür gibi kazınır. Bu durum, '*günahın kalıtımsallığı*' ilkesini vurgular. Keklik o günden beri bu lekeyi taşımaktadır ve bu işaret onun doğadaki diğer kuşlardan tecrit edilmesine sebep olur:

“Kâfirlerle savaş yapan Hz. Ali yorulmuş ve biraz dinlenmek için güdükkavağın içine girmiş. Bunu gören keklikler kayaların üzerine çıkarak ve ‘Ali kavakta, Ali kavakta!’ diye ötmeye başlamışlar. Kâfirler bunu duyar duymaz, Hz. Ali’yi orada şehit etmişler. Keklikler de Ali’nin kanını çiğnemiş ve gagaları ile eşmişler. Yörede bugün de kekliğin ötüşü ‘Ali kavakta!’ şeklinde algılanır ve bu kuşun ayakları ile gagasının kırmızı renkte olması Hz. Ali’nin kanına bulaşmasına dayandırılır” (Çıblak, 1995: 232).

Benzer şekilde Yezit’in adamlarından kaçan İmam Hüseyin ve Hasan’ın (Büyükokutan, 2005: 188), müşriklerden kaçarken Yahya peygamberin (Gözyayın, 1969: 5467), Müşriklerden saklanan Hz. Muhammed’in (Bozkaplan, 1987: 45), Düşmandan saklanan Hz. Zekeriya’nın (Görkem, 2006: 109), Bir peygamberin (Gönüllü, 1996: 24) yerini de düşmanlara haber verir ve kanlarında eşinir.

Daha çok bir suçla ilişkilendirilen kekliğin gagası ile ayakları kırmızı renkte olmasının sebebi “yakalattığı kutsal kişilerin kanlarına bulaştırmasına bağlanır. Bu yüzden avlanır ve eti bu yüzden çok lezzetlidir. Menteş köyünde sıkı atılan (tüfikle vurulan) güvercin öldürdüğü zaman, daima kibleye doğru düşer inancı vardır. Gaziantep’te kekliği öldürmek mubah, beslemek günah sayılır” (Güzelbey, 1994: 80) örneğinde “eti bu yüzden çok lezzetlidir” ifadesi halk muhayyilesinde ilginç bir ceza biçimine işaret eder. Kekliğin etinin lezzetli olması, onun insanlar tarafından sürekli avlanmasına ve dolayısıyla neslinin sürekli bir tehdit altında kalmasına yol açan dolaylı bir cezalandırma yöntemidir. İhanetin bedeli ebedi bir av olma statüsüdür. Hz. Ali’nin bir mağarada gizlendiği sırada kekliğin ötmesiyle yerinin belli olması üzerine Hz. Ali Kekliğe beddua eder: “*Senin etin çok tatlı olsun, herkes seni avlasın*” (Yağbasan, 2013: 159). “Etin lezzetli olması” motifi, Türk halk kültüründeki ilginç bir paradoksu temsil eder: Burada lezzet bir lütf değil türün devamlılığını tehdit eden bir '*lanettir*'.

İhanete bağlı olarak ayağının kırmızı ve gagasının kanlı olması gibi kuşun biyolojik özelliklerini (fenotipini) belirleyen bu efsaneler aslında biyolojik gerçekliğin kültürel bir yargıyla yeniden inşa edilmesidir. Efsane, Anadolu halk inançlarında *sadakat* ve *iharet* kavramlarının doğadaki bir canlı üzerinden nasıl somutlaştırıldığını gösterir. Kırmızı renk burada bir süs değil kolektif hafızanın unutturmadığı bir '*iharet vesikası*'dır. Kırmızılık, günahın görünür işaretidir ve kuşaklar boyunca aktarılır. Anlatı Tabiatın fiziksel dilini ahlaki bir metne dönüştürerek kutsala yapılan iharetin doğada asla gizli kalmayacağını ve bedenin bu günahı bir yafta gibi taşıyacağını simgeler.

1.3. Dağlama ve Yanık İzleri

Türk efsanelerinde dönüşüm genellikle şiddet, korku ya da çaresizlik anlarında ortaya çıkan bir kaçış mekanizmasıdır. Ancak bu dönüşüm kahramanı bedenen kurtarsa da yaşanan travmanın izini silmez, aksine bu iz yeni forma bir damga olarak yansır. Dağlama ve yanık motifleri tam da bu geçişkenliği somutlaştırır: İnsan bedeninde açılan yara kuş bedeninde kalıcı bir işarete dönüşür.

Kumrunun boynundaki siyah halka ve Yusufçuk kuşunun başındaki beyaz leke bu damgalama düşüncesinin iki farklı yansımasıdır. Kumru efsanesinde kızgın sacayağının bıraktığı iz anne şiddetinin ve ev içi travmanın silinmez bir işaretidir. Halka biçimindeki bu karanlık çizgi mağdurun o şiddet anına sonsuza dek hapsedilmişliğini simgeler. Yusufçuk anlatısında ise kepçe darbesiyle oluşan beyaz leke anlık bir öfkenin ve kontrolsüzlüğün kalıcı izi olarak okunur.

Her iki efsanede de ortak olan unsur mutfak gibi güvenli kabul edilen bir mekânın ve beslenmeyle ilişkili nesnelere -sacayağı, kepçe, yağ- şiddet araçlarına dönüşmesidir. Bu dönüşüm

anlatılardaki trajedinin dozunu artırırken aynı zamanda gündelik yaşamın içinde gizlenen tehlikeyi de görünür kılar. Kuşların bedenlerindeki bu izler halk muhayyilesinde yaşanmış acıların ve mağduriyetlerin kuşaklar boyu aktarılan tanıklıklarıdır.

1.3.1. Kumrunun Boyundaki Siyah Halka: Sacayağı Dağlaması

Efsanelerde metamorfoz (biçim değiştirme) genellikle ani bir şok, derin bir pişmanlık veya kaçış arzusunun sonucudur. Ancak bu dönüşümde beden eski kimliğine ait bazı izleri damga olarak yeni formuna taşır. Bu durum, etik bir yargının veya yaşanmış bir travmanın kuşaklar boyu sürecek fiziksel bir kanıtıdır. Bu bağlamda dağlama motifi suçsuzluğun veya mağduriyetin bedene kazanmış görsel bir tanıklığıdır.

Geleneksel Anadolu yaşamında sacayağı ocağın ve evin sürekliliğini temsil eden işlevsel bir araçtır. Ancak efsanede bu nesne anne (veya üvey anne) figürünün kontrolsüz öfkesiyle *'kutsal ocak'* tan koparılarak bir ceza aracına dönüştürülür:

“Akşama doğru anneleri eve gelince çorba yapmak istemiş. Tencereyi ateşteki sacayağın üzerine koymuş, yağ koymak için yağ kabını alınca içinde hiç yağ kalmadığını görünce öfkelenmiş... Ateşte kızdırdığı sacayağı ile çocukları boyunlarından dağlamış. Simsiyah dağlanmış ve bu acıya dayanamayan çocuklar Allah'ım bizi kuş eyle' diye dua etmişler” (Türktaş, 2013: 306-307).

Kumrunun boynundaki siyah halka biyolojik bir leke değil efsanede isli ve kızgın bir demirin bıraktığı yanık izidir. Kuşa dönüşmek, acıdan bir kaçış olsa da acının izinden bir kaçış değildir. Üç ayaklı demir bir araç olan sacayağının boyun bölgesine uygulanması, dairesel bir zincir veya halka imgesi oluşturur. Bu halka mağdurun sonsuza dek bu şiddet anına hapsedilmesini simgeler. Halk muhayyilesi kumrunun gerdanındaki bu siyahlığı *'yasın ve mazlumiyetin kolyesi'* olarak anlamlandırır. Mutfak gibi güvenli kabul edilen bir mekânda beslenmeyi temsil eden yağ ve sacayağı gibi unsurların şiddet nesnesine dönüşmesi anlatıdaki trajedinin dozunu artırır.

Kumrunun boynundaki ize dair bir başka anlatıda kökten bir anlam kayması ortaya çıkar ve fiziksel bir cezadan iffeti koruma sembolüne dönüşür:

“Bahçesinde gergef işleyen kıza bir adam göz koyar. Adamın elinden kurtulmak isteyen kız “Allah'ım ya bunu taş et ya beni kuş et!” diye dua ederek kuşa dönüşür. Gergefin ipi de kızın boynundaymış. Kuşun boynunda gri kahverengimsi tüylerin üstünde siyah bir çizgi var şimdi. O çizgi de kızın boynundaki ipten oluşmuş” (Gündüz Alptürker, 2013: 145-146).

Metamorfoz (kuşa dönüşme) anında bu nesne (gergef ipi) kızın maruz kaldığı saldırının ve o andaki saflığının ebedi bir nişanı olarak bedene nakşolur. Diğer örneklerde (yağ dökme/hata yapma) kuşun boynundaki halka bir hata ve ceza iziyken bu metinde bir kurtuluş mührüdür. Genç kızın yakarışı halkanın bir travma izinden ziyade dualı neticesinde bir dönüşümün (mucizenin) sonucu olduğunu gösterir. Siyah çizgi burada saldırganın *'kirletemediği'* bir beden ilahi bir müdahale ile korunduğunun görsel kanıtıdır.

Halk inanışlarında kumruların insan canlısı olması ve yerleşim yerlerinden uzaklaşmaması boyunlarındaki bu damga ile birleştiğinde onların adalet arayan ama sesini sadece hüznü bir ötüşle (dem çekme) duyurabilen ezeli kurbanlar olduğu algısını pekiştirir. Fiziksel şiddet efsane aracılığıyla doğallaştırılmış ve kuşun fenotipine (dış görünüşüne) ahlaki bir ders olarak nakşedilmiştir.

1.3.2. Yusufçuk Kuşunun Başındaki Beyaz Leke

Metamorfoz (biçim değiştirme) genellikle kriz anlarında gerçekleşen bir kaçış mekanizmasıdır. Yusufçuk efsanelerinde kuşun başındaki beyaz leke kumru efsanesindeki dağlama motifiyle benzer bir *'bedensel işaretleme'* mantığına dayanır ancak burada kullanılan unsur ve eylemin psikolojik altyapısı farklılık gösterir. Yusufçuk efsanelerinde damgalanma hem fiziksel hem de işitsel düzeydedir. Anlatılarda yaramazlık yapan çocuğun annesi tarafından kepçeyle başına vurulması, bedenin işaretlenmesinin ilk aşamasını oluşturur.

“Yusufçuk vaktiyle çok yaramaz bir çocukmuş. Annesi yemek pişirirken gelir, yemeğin üzerinden yemiş, olmadık yaramazlıklar yaparmış. Bir gün annesi süt pişirirken Yusuf sütü içmeye çalışmış. Annesi de elindeki kepçeyle başına vurup şöyle demiş: ‘Sen kuş olup pırlayasın, bir daha gözüm görmeye!’ O anda Yusuf kuş olup uçmuş” (Sakaoğlu, 1976: 188-189).

Sacayağı (demir/ateş) mutlak bir cezayı simgelerken, kepçe (ahşap/mutfak gereci) disiplin ve gündelik öfkeyi temsil eder. Ancak her iki nesne de çocuğu travmatize ederek insan dünyasından koparıp doğa dünyasına sürgün eder. Kepçe darbesinin vurduğu yerin beyaz kalması '*masumiyetin lekelenmesi*' olarak yorumlanabilir. Kumrunun boynundaki siyah halka (sacayağı ismi) bir yas ve keder rengiyken, Yusufçuk'un başındaki beyazlık bir 'öfke' anının kalıcılaştığı noktadır. Her iki efsanede de ortak olan nokta bedenin yaşanan travmayı yeni forma bir kimlik gibi taşımasıdır.

1.4. Gaga ve Ayak Özellikleri: Hareket ve Davranış İzleri

Kuşların fiziksel hareket kabiliyetleri ve gaga yapıları efsanelerde birer karakter yansıması olarak işlenir. Bu özellikler canlının geçmişte sergilediği bir tavrın bedensel bir alışkanlığa veya fiziksel bir engele dönüşmüş halidir. Metinlerde serçenin neden diğer kuşlar gibi adım atmadığı, aksine iki ayağıyla birden sıçrayarak (seke seke) ilerlediği, Hz. Süleyman anlatısı üzerinden açıklanır:

"Baykuşun Hz. Süleyman'ı fikrinden vazgeçirmesi üzerine kuşlar serbest kalırlar; ancak daha önce kaçmasın diye ayakları bağlanan serçe, daha bağlarının çözülmesini beklemeden gitmek ister. Bu yüzden serçeler iki ayaklarıyla birlikte seke seke yürürler" (Güzelbey, 1970: 5589). Serçenin yürüyüşü efsanede bir sabırsızlığın fiziksel kalıntısıdır. Ayaklardaki hayali bağlar kuşun anatomik bir kısıtı değil geçmişteki bir esaret anının ve o andan kurtulma telaşının yansımasıdır.

Bitmeyen pişmanlık ve arayışın sembolü olarak ağaçkakan ile ilgili efsanede kuşun gaga yapısı ve gagasını kullanma biçimi genellikle bir arayış veya cezalandırma unsuru olarak sunulur: Şeytana uyararak Kardeşini öldüren kız, pişmanlık içinde Allah'a yalvarır ve kuşa dönüşür. *"İşte şimdiki ağaçkakanın bu katil kız olduğuna inanılır"* (Rayman, 2001: 37). Ağaçkakanın ağaç gövdelerini sürekli gagalaması yuva yapma, beslenme davranışı olarak değil kardeşinin mezarını veya izini arayan bir suçlunun '*bitmek bilmeyen çabası*' olarak yorumlanır. Gaga burada hem bir kazma aleti hem de vicdan azabının her vuruşta yankılanan sesidir.

Gaga ve ayak özelliklerine efsanelerde çeşitli anlamlar yüklenir. Serçenin sekmesi telaşı, ağaçkakanın gagalaması pişmanlığı, keklığın kırmızı ayakları ise ihaneti simgeler. Doğa gözlemi ile ahlaki derslerin birleştiği bu anlatılar canlının her hareketini bir insanlık hikâyesine bağlar.

Kuşların fiziksel özelliklerinin etiyolojik açıklamaları, sistematik bir şekilde kendine özgü simgesel anlamlar toplumsal mesajlar ve ahlaki dersler taşır. Tüy yapısı ve tüysüzlük kayıp ve eksikliği, renk dönüşümleri duygusal ve ahlaki değişimleri, dağlama ve yanık izleri fiziksel şiddetin kalıcı etkilerini; kan izleri ihanet ve suçun somutlaşmasını halka, leke ve damgalar travmanın görünür işaretlerini gaga ve ayak özellikleri ise hareket ve davranış izlerini temsil eder. Bu semboller '*disipline edilen beden*' kavramı çerçevesinde toplumsal normların, ahlaki kuralların ve dini değerlerin bedende somutlaştığı olguları gösterir. Kuşların bedenleri geçmiş eylemlerin, günahların, cezaların veya ödüllerin kalıcı izlerini taşır ve böylece toplumsal hafızanın, ahlaki değerlerin ve iktidar ilişkilerinin yazıldığı metinler haline gelir. Her fiziksel işaret, bir hikâyedir, her renk bir travmadır, her leke bir derstir.

2. Ses Davranış Özelliklerinin Açıklaması

Efsaneler doğal dünyayı anlamlandırma çabasında yalnızca görsel (fenotipik) özelliklerle yetinmez canlıların işitsel performanslarını ve karakteristik davranış kalıplarını da beşerî bir zemine oturtur. Kuşların ötüşleri insan diline tercüme edilen ve varoluşsal bir dramın ifadesi olan ses yansımaları anlatılara dönüşür. Kuşların sesleri efsanelerde rastgele doğa sesleri olmaktan çıkarılarak belirli bir dilsel anlama sahip çağrılara veya yakarışlara dönüştürülür. Bu fenomen ses yansımaları köken açıklama olarak okunabilir.

Türk halk anlatılarında kuş sesleri genellikle geçmişteki bir trajedinin, bitmemiş bir arayışın veya ilahi bir yakarışın dilsel izdüşümüdür. Özellikle Yusufçuk veya guguk gibi kuşların ritmik ötüşleri halk etimolojisi aracılığıyla anlamlandırılarak canlının bir zamanlar sahip olduğu insan kimliğine dair bir kanıt olarak sunulur. Davranış kalıpları ise (örneğin serçenin sekmesi veya baykuşun gece avlanması), geçmişte sergilenen bir tutumun (sabırsızlık, korku, suçluluk) bedensel bir alışkanlığa veya türe yönelik kolektif bir cezaya dönüşmüş halidir.

Bu bağlamda kuşların ses ve davranış özellikleri, doğa ile kültürü birleştiren birer kod işlevi görür. Canlı her ötüşünde veya her karakteristik hareketinde efsanenin dondurduğu o kritik anı (dönüşüm anını) yeniden icra eder.

2.1. Sesin Dilsel Yorumu

Türk efsanelerinde kuş sesleri insan dilinin ve deneyiminin doğaya kodlanmış biçimleri olarak anlamlandırılır. Her ötüş bir zamanlar insan olan kahramanın yaşadığı trajediyi, pişmanlığı ya da arayışı işitsel düzlemde yeniden canlandırır. Bu çerçevede ses dönüşümün görünmez ama duyulabilir kanıtıdır. Kuşun bedenindeki fiziksel izler nasıl geçmişin damgasını taşıyorsa sesi de o geçmişin bitmek bilmeyen yankısını taşır.

Yusufçuk'un "*Yusuuf*" çağrısı, kumrunun "*guguk guk, yağ döktük*" tekerlemesi ve bülbülün melodik ötüşü bu sessel anlamlandırmanın farklı boyutlarını temsil eder. Yusufçuk'un sesi bir annenin ya da kardeşin kaybettiğini sonsuza dek aramasının feryadıdır, kumrunun sesi işlenen bir hatanın sürekli tekrarlanan itirafıdır, bülbülün sesi ise ahlaki bir erdemini ilahi bir ödülle taçlandırılmasıdır. Her üç örnekte de ses kuşun varoluşsal kökenini -bir zamanlar insan ya da insanla temas halinde olduğunu- her an canlı tutan bir bellek işlevi görür.

Bu sessel yorumlama geleneği halk etimolojisinin doğayı kültürel bir metne dönüştürme gücünü ortaya koyar. Dinleyici kuşun ötüşünü duyduğunda yalnızca bir doğa sesi değil asırlar öncesinden gelen bir hikâyenin yankısını işitir. Böylece ses, bireysel bir deneyimi kolektif hafızanın parçası haline getirir ve doğa ile insan arasındaki sınırı her ötüşte yeniden bulanıklaştırır.

2.1.1. Yusufçuk'un Çağrısı

Yusufçuk efsanesinde ses, bir annenin pişmanlığının ve çocukla kurulan kopuk bağın işitsel bir simgesidir. Yusufçuk efsanelerinde çoğu zaman bir kaybın arayışı görülür: Göğce oğlağı kaybeden çocuklar (Püsküllüoğlu, 1979: 76-77), kara kuzuyu kaybeden kardeşler (Bildir Olu, 2010: 77), kuzu güderken oğlu Yusuf'u kaybeden anne (Osan, 2006: 64), kendi bedduası ile oğlunu kuşa çeviren anne (Büyükokutan, 2005: 185), beddua ile oğlunu kuşa çevirip kendine de beddua eden anne (Sakaoğlu, 1976: 189), ağanın kuzularını kaybeden kardeşler (Ergun, 1997: 375), üvey anne korkusundan dua ile kuşa dönüşen kardeşler (Önal, 2005: 124), yeni doğan bebeğini kaybeden annenin kuş olup evladını arayışı (Balaban, 2014: 532) vb.

Yusufçuk efsaneleri, Türk halk anlatılarında '*kayıp*' olgusunun en dramatik işlendiği türlerden biridir. Bu anlatılarda kuşun sesi insanın doğadaki fiziksel varlığını yitirip ses ile temsil edilen bir varlığa (nida/çağrı) indirgendiği trajik bir noktayı temsil eder. Kaybolan nesne aslında toplumsal ve ekonomik bir sorumluluğu temsil eder. Kayıp bireyi aşan ve onu cezalandırılma korkusuyla baş başa bırakan bir yıkımdır. Bu noktada metamorfoz (kuşa dönüşme) fiziksel bir cezadan kaçışın tek yoludur ancak ses bu kaçışın imkansızlığını, kaybedilenin ismini sonsuza dek haykırarak ilan eder. Annenin ağzından çıkan yıkıcı kelime (beddua) evladını fiziksel olarak kendisinden koparıırken kuşun çıkardığı "*Yusuuf*" sesi bu kopuşun ebedi bir hatırlatıcısıdır. Bu efsanelerde ses hem suçun (beddua) hem de cezanın (pişmanlık) aynı anda duyulduğu yankılı bir alandır. '*Trajik diyalog*' yusufçuk kuşu için zamanın o kayıp anında durduğunu gösterir. Yeni doğan bebeğini kaybeden annenin kuş olup evladını arayışı örneğinde olduğu gibi kuşun ötüşü doğrusal bir zamanı değil dairesel bir kederi temsil eder. Anne sürekli çağırır kuş (evlat) sürekli cevap verir ancak bu iki ses hiçbir zaman fiziksel bir buluşmaya (insan formuna dönüşe) hizmet etmez. Kuşun ismi (Yusufçuk) çıkardığı sesin dile tercüme edilmesidir. Toplum bu sesi duyduğunda bir kuşun ötüşünün ötesinde bir kaybın, bir üvey anne zulmünün veya bir annenin geç kalmış feryadının hikâyesini duyar. Bu işitsel simge pişmanlığı sadece bir duygu olmaktan çıkarıp günün her saatinde tabiatın içinde duyulabilen somut ve her an tekrarlanan bir vicdan muhasebesine dönüştürür. Birçok efsanede fiziksel bir iz ile gördüğümüz '*bedenin işaretlenmesi*' yusufçuk efsanelerinde '*sesin işaretlenmesi*' şeklinde karşımıza çıkar.

2.1.2. Bülbülün Güzel Sesi

Türk efsanelerinde kuş sesleri genellikle bir travmanın veya pişmanlığın sessel bir dışavurumu olarak kurgulanırken bülbül bu genel eğilimin aksine estetik bir ödül ve ilahi bir lütf olarak konumlandırılır. Bülbülün sesi, doğadaki diğer seslerden ayrılarak metafizik bir derinlik kazanır ve

etiyojik anlatılarda bu sesin kaynağı genellikle ahlaki bir erdeme veya kutsal bir temas anına dayandırılır. Bülbülün sesine dair anlatılan efsaneler bu sesi dünyevi bir yetenekten çok manevi bir uyanışın sonucu olarak sunar. Bülbülün sesinin kökeni Hz. İbrahim'in ateşe atılması hadisesine dayandırılır. Bu anlatıda bülbül fiziksel yetersizliğine rağmen gösterdiği ahlaki duruşla öne çıkar:

“Hz. İbrahim ateşe atılınca bülbül, gagasıyla su taşıyarak ateşi söndürmeye çalışır. Diğer kuşların 'Bir damla suyun bu koca ateşe ne yapabilir?' şeklindeki alaycı yaklaşımlarına karşı bülbül; 'Ateşi söndüremesem de bu uğurda yanarım' diyerek safını belli eder. Bu ihlaslı çabanın karşılığında Tanrı tarafından bülbüle ödül olarak o meşhur güzel sesi verilir” (Demir, 2013: 76).

Burada ses bir ödül mekanizmasıdır. Bülbülün sesi doğru yolda olma iradesinin estetik bir nişanesini taşır. Bülbülün ötüşü bu anlamda bir *'iman şهادeti'* nin doğadaki yankısıdır.

Bayburt'un Oruçbeyli köyünden İrşadi Baba'ya dair anlatılan efsane ise bülbülün sesini kutsal bir nefes ve hürriyet ile ilişkilendirir. Yedi yıl boyunca susan bir bülbülün bir “eren”in duasıyla yeniden dile gelmesi (Rayman, 2001: 67) sesin manevi bir anahtarla açılan kilitli bir hazine olduğunu gösterir. Bülbülün yedi yıllık suskunluğu bir tür manevi kış veya imtihan olarak okunabilir. Sesin geri gelişi hem kutsal bir temasın (İrşadi Baba) hem de esaretin sona ermesinin müjdesidir. Anadolu'daki *'ötmeyen kuşları veya konuşmayan çocukları türbe ziyaretleriyle iyileştirme'* inancıyla paralellik gösteren bu motif sesi doğrudan doğruya şifa ve özgürlük kavramlarına bağlar. Bülbül efsaneleri kuşun sesini biyolojik bir özellikten çıkarıp etik bir değere dönüştürür. Bülbülün güzel ötüşü, Tanrı tarafından ödül olarak verilmiştir. Farklı anlatılarda bülbül, bir iyilik yapar veya sessizliğini bozarak önemli bir mesaj iletir ve bunun karşılığında güzel ses kazanır.

2.1.3. Kumrunun 'Guguk Guk' Ötüşü

Kumrunun ötüşü dil taklidi yoluyla anlamlandırılır. Efsaneye göre, kuşa dönüşen çocuklar *"guguk guk, yağ döktük, biz döktük"* diye öterler. Bu tekerleme, çocukların travmatik deneyimini seslendirir. Kumrunun ötüşü pişmanlık, suçluluk ve arayış duygularını ifade eder. Efsanelerde kuşların çıkardığı ritmik sesler kahramanın yaşadığı büyük bir şokun veya içselleştirilmiş bir suçluluk duygusunun sese dayalı bir dışavurumudur. Kumrunun ötüşü bir zamanlar insan olan çocukların bitmek bilmeyen itiraf mekanizmasına dönüşür.

Anlatılarda üvey anne korkusuyla kuşa dönüşen çocukların ötüşleri doğrudan bir suçun ikrarı üzerine kuruludur:

“Bir ailede dört beş çocuk varmış. Bunların anneleri ölmüş. Babaları tekrar evlenmiş. Kadın çocuklara bakmamış, yemek vermemiş. Bir gün çocuklar yumurta yemek istemişler. O anda yağ küpünden yağ alalım derken küp devrilmiş ve kırılmış. Anneleri çok kötü olduğu için çocuklar korkmuşlar. Allah'a yalvarmaya başlamışlar Allah'ım bizi kuş et, Allah'ım bizi kuş et demeye. Allah onların dualarını kabul etmiş. Hepsini kuş yapmış. Kumru olmuşlar. 'Guguk gug, gugun gug, yağ döktük, yağ döktük, biz gittik il kaldı' diye ölmüşler” (Önal, 2005: 124).

Kumrunun sesi, efsanede bir *'günah çıkarma'* eylemi olarak nitelenebilir. Çocuklar kuşa dönüşerek fiziksel cezadan kurtulmuş olsalar da ruhsal düzeyde suçluluk duygusundan kurtulamamışlardır. Bu ötüş yapılan hatanın (yağ dökülmesi) doğa içerisinde ebedi olarak tekrarlanmasıdır.

İnsan sesinin kuş sesine tahvil edilmesi, türler arası geçişin (metamorfozun) en güçlü kanıtıdır. Halk etimolojisi, kumrunun sesindeki ritmi, Türkçedeki *"guguk"* ve *"döktük"* sözcükleriyle eşleştirerek kuşun ontolojik kökenini her an canlı tutar. Kumrunun ötüşü üzerine kurgulanan bu etiyojik açıklama doğadaki bir sesi ahlaki bir metne dönüştürür. Dinleyici için bu ses artık yağ döken çocukların asırlardır dinmeyen hüznü itirafıdır. Kumrunun *'dem çekme'* olarak adlandırılan hüznü sesi pişmanlık, keder ve çocukluk masumiyetinin yitirilişini simgeler. Ses burada hem bir imdat çağırısı hem de yaşanan trajedinin işitsel bir anıtı işlevini görür.

2.1.4. Baykuş ve Gece

Efsanelerde bazı kuşların sadece belirli zaman dilimlerinde görünür olması genellikle kutsal bir otorite ile yaşanan çatışmanın veya toplumsal bir normun ihlal edilmesinin etiyojik bir sonucudur. Baykuşun gündüz ışığından çekilerek gece yaşamını benimsemesi Türk efsanelerinde Hz. Süleyman ile girilen ahlaki ve entelektüel bir tartışmanın kalıcı bir nişanesi olarak sunulur.

Giresun ve Trabzon varyantlarında karşımıza çıkan anlatıya göre baykuş (veya guvalak) Hz. Süleyman'ın kuşları toplama çağrısına geç kalarak veya bu çağrıyı sorgulayarak bir itiraz odağı haline gelir. Baykuşun gece yaşaması Hz. Süleyman'a isyan etmesinin bir sonucu olarak açıklanır. Hz. Süleyman'ı bir kadının sözüyle hareket etmekle suçlayan baykuş bu cesur duruşunun bedelini öder, gündüzleri dışarı çıkamaz geceleri yaşar. Ancak baykuş efsanelerde çoğu zaman bilge bir karakter olarak çizilir. Utancından veya itirazının cezası olarak gece yaşaması onu gizemli ve bilgili bir varlık haline getirir. Baykuşun geceye mahkûm edilmesi (veya sığınması) onu doğanın en bilge ve gizemli varlığına dönüştürür. Karanlıkta görme yetisi halk muhayyilesinde *'hakikati herkes uyurken görebilme'* kabiliyetiyle özdeşleştirilir. Bu durum antik mitolojiden bu yana süregelen bilge baykuş imgesini Türk efsanelerindeki cesur muhalif kimliğiyle birleştirir.

Baykuşun gece yaşaması, iki farklı şekilde yorumlanabilir: Bir yanda kutsal eleştirinin getirdiği toplumsal bir dışlanma (ceza), diğer yanda ise diğer kuşların minnettarlığıyla (her birinin bir tüy vermesiyle) oluşan rengârenk görüntüsünün kuşlar tarafından geri isteneceği korkusuyla gelen bir gönüllü inziva. Her iki durumda da gece baykuş için bir sığınak ve farklı olmanın bedelinin ödendiği zamansal bir mekândır. Baykuşun gündüzleri saklanması bedenini işaretlenmesi teorisinin davranışsal bir uzantısıdır. Burada bedenin kendisi değil canlının zamanla olan ilişkisi işaretlenmiştir. Gündüz sıradanlığın gece ise hakikatin ve yalnızlığın temsilidir. Bu bağlamda baykuşun gece aktif olması Anadolu anlatılarında bir otorite eleştirisinin anatomisidir. Gece yaşamı baykuşu diğer kuşlardan ayıran varoluşsal bir sınır çizgisi çizerken ona aynı zamanda otoriteye karşı söz söyleyebilen yalnız bir bilge statüsü kazandırır.

3. Etiyolojik Nedenlere Dair

Türk efsanelerinde kuşların fiziksel ve davranışsal özellikleri belirli nedenlere dayanan anlamlı sonuçlar olarak kurgulanır. Bu etiyolojik açıklamalar doğayı okunabilir bir metin haline getirerek her tüy renginin her gaga biçiminin ve her ötüşün ardında bir hikâye, bir ders ya da bir adalet tecellisi olduğunu öne sürer. Böylece biyolojik çeşitlilik, ahlaki bir sınıflandırma sistemine dönüşür.

Bu açıklamalar dört temel eksende şekillenir: Dini ve kutsal kökenli anlatılar kuşları peygamberler tarihinin tanıkları ya da aktörleri olarak konumlandırır. Hz. Süleyman'ın tüy toplama emri, Hz. Muhammed'i koruyan güvercin ya da Hz. İbrahim'in ateşine su taşıyan bülbül bu geleneğin örnekleridir. Ceza ve beddua kökenli açıklamalar ahlaki ihlallerin bedende silinmez izler bıraktığını vurgular. Kekliğin kırmızı gagası ya da leyleğin göçebe yaşamı bu düşünme biçimiyle ilgilidir. Ödül temelli anlatılar ise fedakârlık ve sadakatin estetik bir mükâfatla taçlandırıldığını gösterir. Baykuşun rengârenk tüyleri bu kolektif minnettarlığın simgesidir.

Travma ve dönüşüm teması bu etiyolojik sistemin en insani boyutunu oluşturur. Kumru ve yusufluk efsanelerinde görüldüğü üzere çocukluk çağı şiddeti ve üvey anne zulmü kahramanları insan dünyasından doğaya sürgün eder. Ancak bu kaçış tam bir kurtuluş değildir. Kuşun bedenindeki izler ve sesindeki hüznün yaşanan acının kuşaklar boyu aktarılan bir tanıklığa dönüştüğünü gösterir. Etiyolojik efsaneler bu yönüyle doğayı hem bir sığınak hem de bir hafıza mekânı olarak yeniden inşa eder.

3.1. Dinî/Kutsal Kökenli Açıklamalar

Etiyolojik efsanelerde kuşların morfolojik ve davranışsal özellikleri büyük oranda İslam kültürü ve peygamberler tarihi (Kıyas-ı Enbiya) ekseninde anlamlandırılır. Bu anlatılarda kuşlar peygamberlerin sadık yardımcıları, hatalı muhalifleri veya ilahi bir mucizenin tanıkları olarak konumlandırılır. Dini merkezli bu açıklamalar, canlının fiziksel özelliklerini rasyonel bir nedensellikten çıkarıp ahlaki ve kutsal bir düzleme taşır.

Efsanelerin merkezinde yer alan Hz. Süleyman, Hz. Ali, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed gibi figürler kuşların doğadaki mevcut formlarını belirleyen ana aktörler olarak karşımıza çıkar. Kuşların diline hükmeden Hz. Süleyman ile ilgili 'tüy toplama' anlatısı bir tür kozmik düzenleme işlevi görür. Bu anlatı yarasanın tüysüzlüğünü bir yoksunluk, baykuşun rengârenk tüylerini bir ödül, serçenin sekerek yürüyüşünü ise bir esaret hatırası olarak kodlayarak biyolojik çeşitliliği otorite ile kurulan ilişki üzerinden açıklar. Bazı kuşların dokunulmazlığı (tabu) peygamberlerin hayatındaki kritik

kırılma anlarına dayanır. Hz. Muhammed'in Sevr Mağarası'ndaki hicret sürecinde güvercinin üstlendiği koruyucu rol kuşun biyolojik varlığını bereket ve kutsallık kavramlarıyla donatır. Bu bağlamda güvercinin Anadolu'da avlanmaması ve etinin yenmemesi dini bir vefanın halk kültüründeki normatif yansımasıdır. Kutsal kişilerin maruz kaldığı zulümlere (ihbar, şehadet vb.) aracılık eden kuşlar (örneğin keklik) fiziksel işaretlerini birer günah nişanesi olarak taşırlar. Kekliğin gagasındaki kırmızılık ilahi bir bedduanın fiziksel mührüdür.

Dini merkezli etiyolojik açıklamalar doğayı '*okunabilir bir ahlak metni*' haline getirir. Kuşların her bir özelliği inananlar için kutsal tarihin bir cüzü ve ilahi adaletin tabiat üzerindeki tecellisidir. Bu anlatılar, halk dindarlığının hayvan hakları ve çevre etiği ile nasıl iç içe geçtiğini göstermesi bakımından antropolojik bir önem taşır.

3.2. Ceza ve Beddua Kökenli Açıklamalar

Anadolu etiyolojik efsanelerinde kuşların morfolojik yapıları sıklıkla bir '*kozmetik mahkeme*' kararı olarak sunulur. Canlıların fiziksel özellikleri toplumsal sözleşmenin ihlali, kutsala ihanet veya ahlaki yozlaşma gibi eylemlerin ardından gelen ilahi bir müdahalenin ya da dili zehirli bir bedduanın somutlaşmış halidir. Bu anlatılarda beden işlenen suçun silinmez bir kaydı işlevini görerek kuşaklar boyu aktarılan bir ders levhasına dönüşür.

Beddua motifi, bireyin sosyal kimliğinin (mesleği veya karakteri) bir kuş formuna indirgenerek cezalandırılmasını sağlar. Fatma Ana'nın (veya Hz. Meryem'in) bedduası ile dükkân sahibi bir esnafın kargaya, bir terzinin ise leyleğe dönüşmesi, ahlaki birer alegoridir: "*Bir gün, Fatma Anamız kumaş almaya gider. Dükkân sahibi ona kötü gözle bakar. Fatma Ana beddua eder, adam karga olur. Fatma Ana terziye gider. Terzi ona kötü gözle bakınca, Fatma Ana beddua eder o da leylek olur*" (Yağbasan, 2013: 159). Anlatıda bedenin işaretlenmesi kuramı kişinin mesleki ahlakı veya karakter kusurlarıyla birleşerek türsel bir dönüşüme (metamorfoz) neden olur. Dükkân sahibinin (karga) harama el uzatması veya kötü niyetli bakışları onu insan formundan çıkarılarak doğaya sürgün edilmesine neden olmuştur. Karga esnaflık yaparken kullandığı hilelerin bedelini ebedi kara görünüm ve rahatsız edici bir sesle öder.

Ceza ve beddua temelli bu açıklamalar toplumsal düzeni korumak amacıyla doğayı bir korku ve ibret mekânı olarak yeniden inşa eder. Kuşun fiziksel kusuru veya davranış bozukluğu, dinleyiciye '*ilahi adaletin kaçınılmazlığı*' mesajını verir. Bu bağlamda beddua, sözün fiziksel maddeyi dönüştürme gücünü (performans gücü) simgelerken; oluşan yeni form, suçun türsel bir etikete dönüştüğünü kanıtlar. Leylek genellikle bir zamanlar zengin ama zalim bir tüccar olan bir figürdür. Bu efsanelerde leyleğin fiziksel özellikleri (uzun bacakları, uzun gagası ve çıkardığı ses), işlediği günahın niteliğine göre şekillenir:

"Eskiden çok meşhur ve zengin olan bir tüccar varmış. Günün birinde bu tüccara yoksul bir kadın gelmiş, ondan buğday dilenmiş. Bu tüccar çok acımasızmış ve kadını aşağılayarak kovalamış. Kadın eve gitmiş. Evde çoluk çocuk aç, mecburen bu tüccarın yanına yeniden gidip yine buğday dilenmiş. Tüccar bir şartla vereceğini söylemiş. Şart olarak kadına çıplak bir şekilde ağaca çıkmasını söylemiş. Kadın ağaca çıkınca da ona aşağıdan bakıp kahkahalarla gülmeye başlamış. O kahkaha atarken Allah tarafından cezalandırılmış ve yaşamı boyunca kahkaha atan bir hayvana dönüşmüş", "Allah, bu adamı lanetlemiş, göçmen ve güçsüz, yersiz, yurtsuz bir kuş yapmış" (Sancak, 2008: 96)

Bazı kuşların fiziksel özellikleri, işledikleri bir suçun cezası olarak açıklanır. Bu ceza, genellikle bir bedduanın kabulü veya ilahi bir müdahale şeklinde gerçekleşir. Leyleğin ve karganın öyküsü topluma cimriliğin ve haksız kazancın sonunun fiziksel bir yıkım olacağı mesajını verir. Benzer efsaneler ekonomik gücü elinde bulunduranın ahlaki sorumluluğunu hatırlatan birer adalet metnidir. Kuşun fiziksel yapısı bu anlatılar aracılığıyla toplumsal ahlakın bir aynasına dönüştürülmüştür.

3.3. Ödül ve İyilik Temelli Açıklamalar: Erdemin Estetik Dönüşümü

Etiyolojik Türk efsanelerinde kuşların fiziksel ve işitsel formları her zaman bir ceza veya trajedi sonucu şekillenmez. Aksine canlının sergilediği yüksek ahlak, sadakat ve fedakârlığın ilahi bir mükafatı olarak da kurgulanır. Bu tür anlatılarda, canlının varlıksal statüsü yaptığı bir iyilik

neticesinde yükseltilir. Böylece fiziksel özellikler birer iyilik nişanesi ve kutsal hatıra haline gelir. Kuşun sergilediği erdemli davranış ilahi bir dokunuşla kalıcı bir fiziksel avantaja veya kutsal bir statüye dönüştürülür: Bülbülün Hz. İbrahim'in ateşini söndürme çabası fiziksel gücünün ötesindeki ihlası nedeniyle ona güzel ses olarak geri dönmüştür. Benzer şekilde Hz. Muhammed'i Sevr Mağarası'nda koruyan güvercinin dokunulmazlık ve bereket ile ödüllendirilmesi, bu türün İslam coğrafyasındaki kutsal konumunu belirlemiştir. Guvalak efsanesi, bedenın işaretlenmesi teorisinin en olumlu örneğini sunar. Diğer kuşların hayatını kurtaran baykuşa her kuşun kendi tüyünden birer adet vermesi bireysel bir iyiliğin toplumsal bir hafızaya dönüşmesidir. Baykuşun rengârenk tüyleri aslında kuşlar dünyasının kolektif bir teşekkür belgesidir. Anka kuşu anlatılarında görülen su taşıma motifi, kuşun gagasını sıradan bir organdan, kutsal bir amaca hizmet eden mucizevi bir enstrümana dönüştürür. Bu fedakârlık, Anka'yı biyolojik sınırların ötesine taşıyarak ona mitolojik bir ölümsüzlük ve rehberlik vasfı kazandırır:

“Hazreti İbrahim kâfirler tarafından ateşe atıldığında Anka kuşu gagasında taşıdığı suyu ateşin üzerine dökerek söndürmek istemiş. Hazreti İbrahim ateşten kurtuluncaya kadar su taşımış. İbrahim Peygamber, mucize gösterip ateşten kurtulunca, kuşa bunu niçin yaptığını sormuş. Kuş: “Ben sana inanıyorum. Suları, seni ateşten kurtarmak için taşıyordum” demiş. Bunun üzerine Hazreti İbrahim, ona hayır dualar ederek “Dünya durdukça neslin tükenmesin, senin acizliğini kimseler görmesin, insanlar seni hep iyi ansın” demiş. Bu dua ile ki, Anka kuşu ölümü yaklaştığında kimselerin görmeyeceği bir köşeye çekilir, orada ölmüş. Bir müddet sonra kemiklerinden çıkan bir kurtçuk tekrar Anka kuşuna dönüşmüştür” (Erol, 1996: 169).

Ödül temelli açıklamalar, toplumun iyiliğin karşılıksız kalmayacağı yönündeki inancını doğadaki canlılar üzerinden pekiştirir. Ceza temelli efsaneler korku üzerinden bir toplumsal kontrol sağlarken ödül temelli efsaneler hayranlık ve vefa duygularını tetikler. Bu anlatılar, doğadaki estetik güzelliği (güzel ötüş, renkli tüyler) ahlaki bir kökene bağlayarak, tabiatı bir faziletler sergisi olarak yeniden anlamlandırır.

3.4. Travma ve Dönüşüm

Efsanelerde metamorfoz (biçim değiştirme) olgusu genellikle bireyin katlanılması imkânsız bir acı, korku veya suçluluk anından doğaya sığınarak kaçışını temsil eder. Özellikle kumru ve yusufoçuk efsaneleri, çocukluk dönemi travmalarının biyolojik birer metafora dönüştüğü en çarpıcı örneklerdir. Bu anlatılarda kuşun fiziksel formu dönüşüm anındaki trajik deneyimin ebedi bir kaydını taşır. Anadolu efsanelerinde çocukların kuşa dönüşme süreci üvey anne zulmü, ebeveyn şiddeti veya ağır sorumlulukların (kayıp nesnelere) altında ezilme gibi travmatik olaylarla tetiklenir. Bu süreçte yaşanan fiziksel müdahale, kuşun fenotipini (dış görünüşünü) belirleyen ana unsur haline gelir.

Efsaneler toplumsal belleğin sessizleştirilmiş acılarını kuş imgeleri üzerinden kamusalılaştırır. Travma temelli dönüşümler şiddetin sadece ruhta kalmadığını, fiziksel varlık değişse bile bedenın bu acıyı bir nişane gibi taşıyacağını vurgular. Kuşa dönüşmek çocuk için insan dünyasından bir kaçış yolu olsa da üzerindeki lekeler (halka, beyazlık, ses) yaşadığı travmanın asla unutulmayacağını garanti altına alan etik bir kayıt işlevi görür. Bu bağlamda, kuşun her kanat çırpışında veya ötüşünde toplumsal hafıza kendi içindeki şiddet ve masumiyet temalarını yeniden üretir.

4. Etiyolojik Efsanelerin İşlevleri

Etiyolojik efsaneler halk muhayyilesinin doğayı, insanı ve ahlaki anlamlandırmak için geliştirdiği anlatı yapılarıdır. Bu efsaneler kuşların fiziksel formlarına yönelik bir açıklama getirmekle kalmaz aynı zamanda bireysel ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde çeşitli işlevler üstlenir.

Etiyolojik efsanelerin en temel işlevi, doğada gözlemlenen olguların nedensellik ilişkisi içinde açıklanmasıdır. İnsan zihni çevresindeki dünyayı anlamlandırmak için sebep-sonuç bağlantılarını kurar. İnsanların sıkça sorduğu ‘neden?’ sorusu etiyolojik anlatıların doğuşunun temel motivasyonudur. Neden sorusuna verilen yanıtlar bilimsel doğruluk taşımasa da toplumun doğayı algılayış biçimini ve dünya görüşünü yansıtır.

Köken efsaneleri toplumsal değerlerin ve ahlaki normların aktarımında da önemli bir rol oynar. Bu efsaneler neyin doğru neyin yanlış olduğunu, hangi davranışların ödüllendirileceğini hangi

davranışların cezalandırılacağını gösterir. Keklik efsanesi ihanet ve ele vermenin cezalandırıldığını öğretir. Güvercin efsanesi yardım etmenin ve koruyucu olmanın ödüllendirildiğini gösterir. Baykuş efsanesi eleştirel düşünmenin ve cesaret göstermenin önemini vurgular. Kumru ve yusufoçuk efsaneleri aile içi şiddete karşı dolaylı bir eleştiri içerir. Bu efsanelerde çocuklar mağdurdur ve kuşa dönüşmeleri trajik bir kaçış yoludur. Üvey anne figürü toplumsal korku ve endişelerin somutlaşmış halidir. Bu efsaneler çocukların korunması gerektiğini ve ebeveyn sorumluluğunun önemini vurgular.

Efsaneler aynı zamanda psikolojik işlevleri de üstlenir, toplumsal travmaların sembolik olarak işlenmesine olanak tanır. Kumru efsanesindeki üvey anne zulmü, yusufoçuk efsanesindeki anne şiddeti, gerçek hayatta yaşanan acı verici deneyimlerin yansımalarıdır. Çocukların kuşa dönüşmesi travmadan kaçış ve kurtulma fantezisi. Kuş olmak, özgürlük ve hafiflik demektir. Ağır olan gerçeklikten uçup gitme arzusunun simgesidir. Ancak kuşa dönüşen çocuklar travmanın izini bedenlerinde taşırlar. Boyundaki halka, baştaki beyaz leke acının kalıcılığını gösterir. Bu efsaneler, aynı zamanda pişmanlık ve arayış temalarını işler. Kumrunun ‘yağ döktük’ diye ötmesi, yusufoçuğun “Yusuuf!” diye çağırması kaybedilenlerin aranması ve suçluluk duygusunun ifadesidir. Kuşlar, insan duygularını taşıyan varlıklar olarak kodlanır. Onların ötüşü insanın içsel dünyasının dışavurumudur.

Efsaneler norm oluşturan anlatılar olarak din kurumunu da destekler. Anadolu’da İslamiyet’in yaygınlaşmasıyla birlikte pek çok etiyolojik efsane İslami motiflerle yeniden yorumlanmıştır. Peygamber anlatıları, dua-ceza-ödül sistemi ve Allah’ın müdahalesi efsanelerin merkezine yerleşmiştir. Hz. Süleyman, Hz. Ali, Hz. Muhammed gibi İslam’ın kutsal şahsiyetleri kuşların fiziksel özelliklerini şekillendiren aktörler olarak karşımıza çıkar. Bu, efsanelere dini bir meşruiyet kazandırır ve onları kutsallaştırır. Kuşlar, peygamberlerle etkileşime girdikleri için özel bir statü kazanırlar. Allah’ın duaları kabul etmesi efsanelerin temel dinamiklerinden biridir. Kumru ve yusufoçuk efsanelerinde çocukların “Allah’ım bizi kuş et” diye dua etmeleri ve bu duanın kabul edilmesi ilahi merhamet ve adaletin göstergesidir. Dua, çaresiz insanın son sığınağıdır.

Sonuç

Bu çalışma, Türk halk anlatıları içerisinde önemli bir yere sahip olan etiyolojik kuş efsanelerini ‘bedenin işaretlenmesi’ kavramsal çerçevesi üzerinden incelemiş ve bu anlatıların doğa olaylarını açıklamaktan öte toplumsal, kültürel, etik ve psikolojik işlevlere sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Anadolu kuş efsanelerinin etiyolojik boyutu insan ile doğa arasındaki ilişkinin kültürel olarak nasıl kodlandığını göstermektedir. Kuşların fiziksel özellikleri, davranışları ve sesleri kültürel anlamların, toplumsal değerlerin ve kolektif hafızanın taşıyıcılarıdır. Anadolu halk muhayyilesinde kuşların gaga yapısı, tüy rengi, ötüş biçimi ve davranış kalıpları metamorfoz (biçim değiştirme) öncesi yaşanmış travmatik bir anın, işlenmiş bir suçun veya sergilenmiş bir erdemin beden üzerindeki kalıcı mühürleri olarak okunur. Beden burada bir nevi hafıza mekânı işlevi görerek geçmişte yaşanan krizi şimdiki zamanda görünür kılmaktadır.

Efsanelerin toplumsal normların korunmasında adli bir mekanizma gibi çalıştığı görülmektedir. İhanetin bedelini gagasındaki kan lekesiyle taşıyan keklik veya haksız kazancın cezasını leylek formuna girerek ödeyen tüccar anlatıları ilahi adaletin tabiat üzerinde tecelli ettiğini vurgular. Bu bağlamda etiyolojik açıklamalar bireylere neyin tabu neyin makbul olduğunu hatırlatan pedagojik birer araçtır.

Çalışmada Anadolu kuş efsanelerinin İslam inancı ve peygamber anlatılarıyla (Hz. Süleyman, Hz. Muhammed, Hz. Ali vb.) iç içe geçerek dini bir meşruiyet kazandığı saptanmıştır. Peygamberlere yardım eden (güvercin) veya onlara başkaldıran (baykuş) kuşların özellikleri, dua-beddua-ceza-ödül diyalektiği içinde şekillenerek halk dindarlığının bir parçası haline gelmiştir.

Kuş seslerinin yusufoçuk, guguk, hepbüyük gibi dilsel ifadelerle anlamlandırılması sesin de tıpkı beden gibi işaretlendiğini göstermektedir. Bu sese bağlı anlatılar kuşun her ötüşünde geçmişteki trajik diyalogu yeniden icra ederek toplumsal hafızanın ses yoluyla sürekliliğini sağlamaktadır.

Nihayetinde Türk halk efsanelerinde kuşlar insanlık durumlarının, ahlaki çatışmaların ve indirilemeyen pişmanlıkların yaşayan sembolleridir. Bedenin işaretlenmesi yoluyla doğa, adeta

okunabilir bir ahlak metnine dönüştürülmekte; tabiat ile kültür arasındaki sınır bu anlatılar vasıtasıyla yeniden inşa edilmektedir.

Etiyolojik efsaneler bilimsel doğruluk iddiasında değildir. Onlar, toplumun doğayı anlamlandırma, kendini ifade etme ve değerlerini aktarma biçimleridir. Bu yönüyle efsaneler, antropolojik belgelerdir. Bize toplumun dünya görüşü, korkuları, arzuları, değerleri ve kimliği hakkında bilgi verirler.

Günümüzde bilim doğayı açıklamanın egemen yöntemidir. Ancak bilimsel açıklamalar kültürel anlamlardan yoksundur. ‘Yarasa evrimsel süreçte kanat zırları geliştirdi için tüylerini kaybetmiştir’ açıklaması doğrudur ama kültürel olarak anlamsızdır. ‘‘Yarasa, Hz. Süleyman’a itaatsizlik ettiği için tüysüz kalmıştır’’ açıklaması ise bilimsel olarak yanlış olabilir ama kültürel olarak zengin ve anlamlıdır. İtaat, acelecilik, utanç gibi kavramları tartışır. Etiyolojik efsanelerin korunması ve aktarılması insanlığın ortak mirasının korunması anlamına gelir. Bu efsaneler geçmişle gelecek arasında köprülerdir. Onları kaybetmek kültürel hafızanın bir parçasını kaybetmektir. Onları korumak ise gelecek nesillere zengin bir kültürel miras bırakmaktır.

Bu çalışma Anadolu kuş efsanelerinin etiyolojik boyutunu kapsamlı olarak inceleyerek anlatıların derinliğini, çeşitliliğini ve zenginliğini göstermeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak, etiyolojik efsaneler şunu öğretir: Doğa, yalnızca bilimsel yasalarla değil aynı zamanda kültürel anlamlarla da doludur. Kuşlar yalnızca tüylü yaratıklar değil aynı zamanda anlamların değerlerin ve belleğin taşıyıcılarıdır. Ve insanlar doğayı anlamak için yalnızca bilime değil aynı zamanda efsanelere, hikayelere ve hayal gücüne de ihtiyaç duyarız. Çünkü insan olmak, yalnızca bilmek değil aynı zamanda anlamlandırmaktır. Ve anlamlandırma her zaman kültürel bir eylemdir.

Kaynaklar

- ALPTEKİN, A. B. (1993). *Fırat Havzası Efsaneleri (Metinler)*. Antakya: y.y.
- BALABAN, T. (2014). *Amasya Efsaneleri Derleme-İnceleme-Metin*. Amasya: Amasya Valiliği.
- BILDİR OLU, F. (2010). *Dursunbey Yöresi Halk Edebiyatı ve Halk Bilimi Ürünleri*. Balıkesir: Dursunbey Belediyesi.
- BOURDIEU, P. (2018). *Bir Pratik Teorisi İçin Taslak*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- BOZKAPLAN, Ş. A. (1987). ‘‘Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kuş İsimleri ve Onların Sistematiği’’. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK Yay., Ankara, s. 43-79.
- BUTLER, J. (2014). *Cinsiyet Belası Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*. İstanbul: Metis Yay.
- BÜYÜKOKUTAN, A. (2005). *Muğla Yöresi Alevi Türkmenlerinin Halk Edebiyatı ve Folklor Ürünleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇIBLAK, N. (1995). *İçel Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİR, N. (2013). *Türk Efsaneleri 1, 2*. Ankara: Edge Akademi.
- DOUGLAS, M. (2017). *Saflık ve Tehlike Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- ERGUN, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi 2*. Ankara: TDK.
- EROL, M. (1996). *Taşeli Platosu Efsaneleri İnceleme-Metin*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FOUCAULT, M. (2015). *Hapishanenin Doğuşu*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- GRİMAL, P. (2012). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. İstanbul: KabcacıYayınevi.
- GÖDE, H. A. (2010). *Isparta Efsaneleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi.

- GÖKŞEN, C. (1999). *Giresun Efsaneleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖNÜLLÜ, M. N. (1996). Alanya'dan Hayvan Ve Bitki Efsaneleri. *Erciyes Dergisi*, S. 224, s. 24-25.
- GÖRKEM, İ. (2006). *Elazığ Efsaneleri (İnceleme- Metinler)*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- GÖZAYDIN, N. (1969). "Üç Uçar Hayvan Efsanesi". *Türk Folklor Araştırmaları*, S.244, s.5466-5467.
- GÜNDÜZ ALPTÜRKER, İ. (2013). *Nevşehir Efsaneleri İnceleme-Metinler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜZELBEY, C. C. (1970). "Gaziantep'te Kimi Hayvanlara İlişkin Efsaneler". *Türk Folklor Araştırmaları*, S.249, s.5588-5589.
- GÜZELBEY, C. C. (1994). *Gaziantep Efsane ve Öyküleri*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yay.
- KARADAVUT, Z. (1992). *Yozgat Efsaneleri (İnceleme-Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OSAN, M. (2006). *Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖNAL, M. N. (2005). *Muğla Efsaneleri*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, A. (1979). *Efsaneler Yeniden Yazılmış Anadolu Efsaneleri*. Ankara: TDK.
- RAYMAN, H. (2001). *Bayburt Efsaneleri*. Bayburt: Bayburt Belediyesi.
- SAKAOĞLU, S. (1976). *101 Anadolu Efsanesi*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- SANCAK, N. (2008). *Mardin Efsaneleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞENTÜRK, İ., T., S. (2012). Foucault'un İktidar Analizi Bağlamında Eğitim Yönetimine İlişkin Bir Değerlendirme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 2(2), 243-272.
- THOMPSON, S. (1955-1958). *Motif-Index Of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books And Local Legends*. 6 Vols. Bloomington: Indiana University Press.
- TÜRKTAŞ, M. (2013). *Denizli Efsaneleri*. Denizli: Denizli Belediyesi.
- YAĞBASAN, K.Y. (2013). *Malatya Efsaneleri*, Malatya: Malatya Kitaplığı.